

Republiek en religie

Calvinisme en het zeventiende-eeuwse Nederlandse republicanisme

Matthijs Lok

Hans Baron beschrijft in zijn boek *Calvins Staatsanschauung und das konfessionelle Zeitalter* de politieke ideeën van Johannes Calvijn. Hij stelt dat Calvijn op grond van zijn theologische opvattingen de monarchie veroordeelde en de republiek als ideale staatsvorm zag. Met de verspreiding van het Calvinisme zouden deze republikeinse ideeën in de politieke theorie van de Calvinistische landen terecht zijn gekomen. De Nederlandse republiek was hier volgens Baron een goed voorbeeld van.¹ Dat Calvijns ideeën invloed zouden hebben, hoeft op zichzelf geen verwondering te wekken. De Nederlandse staat was in de zeventiende eeuw per slot van rekening niet alleen het belangrijkste Calvinistische land - hoewel de calvinistische kerk er nooit staatskerk was -, maar tevens de machtigste republiek in Europa. Als men echter de Nederlandse historici er op na leest, vindt men niet veel van deze vermeende invloed op de ontwikkeling van het Nederlandse zeventiende-eeuwse republicanisme terug. Zo schrijft H. Gerlach: 'Moeilijk verdedigbaar schijnt mij dan ook de bewering dat er een algemeen heersende voorkeur voor de republikeinse staatsvorm was, en dat deze gebaseerd was op het heersend Calvinisme met zijn presbyteriaans-synodale kerkorde'.² De gerenommeerde historicus E.H. Kossmann erkent weliswaar dat alle Nederlandse theoretici op de een of andere manier door het Calvinisme beïnvloed waren, maar ziet verder het Calvinisme alleen als conservatieve en remmende factor in de ontwikkeling van het Nederlands republicanisme.³ Aangezien er onder historici op dit punt geen overeenstemming bestaat, is het interessant dit probleem nader te onderzoeken. Wat was de invloed van het Calvinisme op de ontwikkeling van het Nederlandse republicanisme?

Met het republicanisme wordt de politieke theorie bedoeld die de soevereiniteit niet bij een koning maar bij een college legt, dat handelt in naam van het algemeen belang. Deze soevereiniteit is, in de 'moderne' republikeinse theorie, ondeelbaar en wetschepend. De functie van de Nederlandse republikeinse theorie is het legitimeren van de republiek der Nederlanden, een staatkundig unicum in het vroegmodern Europa. Aangezien de soevereiniteit in de Nederlandse praktijk bij de Provinciale Staten lag, moest dat in een functionele republikeinse theorie ook het geval zijn.

Om de vraag naar de invloed van het calvinisme op de ontwikkeling van het Nederlandse republicanisme te kunnen beantwoorden zal allereerst de ontwikkeling van het Nederlands republicanisme, zoals dat in de bestaande literatuur naar voren komt, worden geschetst. Daarna zal gekeken worden naar de eventuele directe theoretische invloed van de republikeinse ideeën van Calvijn. Vervolgens komt de mogelijke invloed van het Calvinisme in brede

zin, als maatschappelijke religieuze stroming, aan de orde. Hierna volgt een vergelijking met het Engelse republicanisme.

Dit artikel is de verkorte versie van het doctoraal werkstuk geschreven voor het college 'Internationaal calvinisme ca. 1540-1620: religie als ideologie' van professor M.E.H.N. Mout. In dit college stond de ontwikkeling van het calvinisme van een religieuze beweging naar een politieke ideologie met internationale verspreiding centraal.

Het zeventiende-eeuwse Nederlandse republicanisme

Het onderzoek naar de invloed van het Calvinisme begint uiteraard met het boek *Politieke theorie in het zeventiende-eeuwse Nederland* van E.H. Kossmann. Deze beschrijft in dit boek het opmerkelijke feit dat de Nederlandse politieke theoretici pas na 1650 in staat waren een republikeinse theorie te ontwikkelen die de Nederlandse staat legitimeerde. Dit betekent niet dat er vóór 1650 geen republikeinse ideeën waren. Deze ideeën vormden echter niet een sluitende en goed-onderbouwde theorie. Men moet zich goed realiseren dat de ontwikkeling van een Nederlands republicanisme altijd op de provinciën gericht en niet nationaal gericht moet zijn. Het hoogste gezag lag in de republiek immers bij de provinciale Staten. De idee van een zeventiende-eeuws nationaal Nederlands republicanisme is een anachronisme.

Republicanisme voor 1650

Hoewel men ook al tijdens de beginfase van de Nederlandse Opstand republikeinse ideeën kon onderscheiden, begon het systematisch denken over de ideale staatsvorm pas na 1581.⁴ In het Plakaat van Verlatinge van 1581 werd Filips II van Spanje, na jaren strijd, als landheer van de Nederlanden afgezworen door de opstandelingen. Dit betekende echter niet dat de opstandelingen een republiek voor ogen stond. Integendeel: 'De Nederlandse staat is', in de woorden van Kossmann, 'in een ontkenning geboren'.⁵ De opstandige gewesten waren in de eerste jaren na 1581 nog naarstig op zoek naar een nieuwe landheer. De experimenten met Anjou en Leicester hadden echter weinig succes. Langzaam begon men het idee los te laten dat de monarchie de enig mogelijke staatsvorm was. In het debat tussen François Franck en Thomas Wilkes in 1586 ziet men dit duidelijk. Franck en Wilkes discussieerden over het feit of de soevereiniteit bij de Staten dan wel bij een éénhoofdige leiding, Leicester, moest liggen. Er viel een verschuiving in de politieke theorie te constateren van het legitimeren van een opstand tegen een koning - zonder het koningschap zelf ter discussie te stellen - naar het denken over de ideale staat op zich.⁶ Rond 1600 was bij de Nederlandse theoretici de republiek de meest populaire staatsvorm geworden. Toch ontwikkelden zij geen volwaardige republikeinse theorie. Drie kenmerken zijn bij deze vroege republikeinse ideeën te onderscheiden.

Een eerste kenmerk betrof de soevereiniteitsopvatting. Deze was een erfenis van de zestiende-eeuwse Calvinistische opstandstheorieën. Die vormden de traditie van de Nederlandse politieke theorie. De soevereiniteitsopvatting in deze traditie, zo stelt Kossmann, was een obstakel voor de vorming van een modern republicanisme.⁷ De soevereiniteit lag bij het 'volk'. Het 'volk' was niet een verzameling individuen, maar een stelsel van eeuwenoude wetten en instituties. Een vorst ontleende zijn macht aan zijn functie als beschermer van dit soevereine samenlevingsverband. Als een vorst zijn beschermende en conserverende functie niet vervulde, kon hij afgezet worden. De verzetstheorie gebaseerd op volkssoevereiniteit is niet direct afkomstig van Calvijn. Bij Calvijn was God soeverein. Verzet tegen een heerser was in zijn ogen alleen gelegitimeerd wanneer het door lagere overheidsdienaren werd gepleegd. Aangezien in de Bijbel staat dat alle overheid van God afkomstig is, waren alleen de lagere overheidsdienaren - en niet het gewone volk - gerechtvaardigd tegen een heerser in verzet te komen. In de theorieën van de Franse calvinisten, de monarchomachen, vormde de volkssoevereiniteit wel de basis voor verzet tegen de intolerante Franse koningen. Het is echter de vraag of de verzetstheorieën uit de Nederlandse Opstand gebaseerd zijn op de Franse calvinistische ideeën. M.E.H.N. Mout en M. van Gelderen zijn van mening dat de Nederlandse theorieën een produkt van eigen bodem zijn.⁸

De soevereiniteitsopvatting van de Nederlandse verzetstheorieën is zeer geschikt voor de legitimatie van een opstand tegen Filips II, maar leent zich niet voor een moderne republikeinse theorie. Deze soevereiniteit was alleen maar gericht op het behoud van het oude en was in wezen onveranderlijk en conservatief.⁹ Daarnaast bestond zij uit een optelsom van deelsoevereiniteiten. Deze werden verdeeld over verschillende machtscentra. Voor de vorming van een moderne republikeinse theorie met een krachtig bestuur had men echter een soevereiniteit nodig die maar bij één bestuursorgaan kon liggen.¹⁰

Er was aan het einde van de zestiende eeuw al een moderne soevereiniteitsopvatting ontwikkeld door de Franse denker Jean Bodin (1529-1596). In Bodins theorie hoorden de soevereiniteit en de wetgevende macht wel in één hand. De soeverein was daardoor in staat nieuwe wetten te ontwerpen en veranderingen aan te brengen. Bodins soevereiniteit was daarmee dynamisch en vooruitstrevend. Naast wetgevend was de soevereiniteit volgens Bodin ook ondeelbaar. Zij lag dan ook bij maar één bestuursorgaan. Dit moest volgens de Franse denker de koning zijn. Bodin baseerde zijn monarchistisch absolutisme op deze ondeelbare en wetgevende soevereiniteit.¹¹

Dit soevereiniteitsconcept had in de Nederlands politieke theorie ook ontwikkeld moeten worden. Alleen zou die soevereiniteit niet, zoals volgens Bodin, bij de vorst moeten liggen. De moderne soevereiniteit zou bij het hoogste republikeinse bestuursorgaan moeten liggen. In de Nederlandse republiek waren dat de provinciale Staten. Een theorie die de Nederlandse staat wilde legitimeren, moest dan ook de soevereiniteit bij de provinciale Staten plaatsen, en met name bij de belangrijkste der provinciale Staten: de Staten van Holland. Voor 1650 was er echter in de politieke theorie geen plaats voor een absolute soevereiniteit van de Staten van Holland.¹²

Een tweede belangrijk kenmerk van de vroege republikeinse ideeën was de kloof tussen politieke praktijk en theorie. Enerzijds waren de theoretici van de universiteit niet in staat een theorie te produceren die in de praktijk bruikbaar was. Anderzijds was het voor praktische politici ook niet mogelijk om een goedonderbouwde theorie te ontwikkelen die hun staat zou legitimeren. De politieke theorie op de universiteiten werd bepaald door de traditie. Deze traditie was niet alleen gebaseerd op verzetstheorieën, maar had ook een humanistisch en internationaal fundament. De humanistische politieke theorie was gebaseerd op Aristoteles. Deze theorie was echter moeilijk te rijmen met de Nederlandse werkelijkheid. Om te beginnen was de aristotelische politieke theorie monarchistisch. De Nederlandse republiek viel niet in één van de aristotelische categorieën van monarchie, aristocratie en democratie. De republiek was een soort mengvorm van deze categorieën.¹³

Naast de humanistische traditie speelde het universitair internationalisme ook een rol. De Nederlandse universiteiten trokken studenten aan uit heel Europa. Dit betekende dat de universiteiten zich niet wilden toespitsen op de Nederlandse situatie. Het paradoxale gevolg hiervan was dat de belangrijkste universiteit van de belangrijkste republiek in Europa, de Leidse universiteit, een monarchistische politieke theorie aan de studenten onderwees.¹⁴ De invloed van de Calvinistische verzetstheorieën zorgde bij de universiteiten van Utrecht en Groningen voor enige matiging van het monarchisme.¹⁵ Men moet echter het monarchisme aan de Leidse universiteit niet verwarren met orangisme - het steunen van de stadhouder. Het Leidse monarchisme was puur theoretisch.

Bij de politici ging alle aandacht aan het einde van de zestiende eeuw uit naar praktische problemen, zoals de verhouding tussen staat en kerk, met als gevolg dat er geen ruimte was voor diepzinnige theorieën over de ideale staatsvorm. Ook de bestandstwisten (1609-1621) waren geen goede voedingsbodem voor een ontwikkelend republicanisme. Iedere uitspraak over de ideale staatsvorm werd gezien als een keuze voor een van beide partijen in de strijd tussen de Staten van Holland en de stadhouder.¹⁶ Pas toen de Republiek na de vrede van Munster in 1648 een stabielere basis kreeg, kon meer aandacht geschonken worden aan haar theoretische legitimatie.

Het derde kenmerk van de vroege republikeinse theorieën is de schepping van een Bataafse mythe. Als gevolg van het ontbreken van een legitimerende politieke theorie, zo schrijft Mout in haar artikel 'Ideales Muster oder erfundene Eigenart', schiep men een verleden dat die legitimatie wel kon bieden. De Nederlandse republiek zou niet nieuw - en om die reden niet legitiem - zijn, maar juist stammen uit de Oudheid. Er zou een continuïteit bestaan tussen de roemrijke Bataafse republiek uit de Oudheid en de zeventiende-eeuwse Republiek.¹⁷ Deze continuïteit legitimeerde het bestaan van de Republiek der Nederlanden. Hugo de Groot gebruikte de mythe in zijn *De antiquitate reipublicae batavicae* (1610) om zijn ideeën van een aristocratische republiek te propageren.¹⁸ Ook andere theoretici, zoals de gematigde P.C. Hooft in zijn *Baeto* (1617), maakten gebruik van de Bataafse mythe om hun

politieke ideeën duidelijk te maken. Kortom, de republiek werd gelegitimeerd door een - geschapen - geschiedenis. Deze legitimatie voldeed echter niet. Zij was te veel gericht op de korte termijn om een goed onderbouwde theorie te produceren.¹⁹

Republicanisme na 1650

Na 1650 brak men met de politiek-theoretische traditie en werd een echte republikeinse theorie ontwikkeld. De oorzaken hiervoor zijn enerzijds praktisch en anderzijds theoretisch. Na de mislukte staatsgreep van stadhouder Willem II in 1650 volgde een periode van republikeins regentenbestuur (1650-1672) onder leiding van Johan de Witt. Dit regentenbestuur had meer dan ooit behoefte aan een theorie die zijn bestaan legitimeerde.²⁰ Daarnaast vormden de nieuwe inzichten van Hobbes en Descartes ook belangrijke impulsen voor de ontwikkeling van een Nederlandse republikeinse theorie. De psychologische theorieën van beide filosofen legden de basis voor het radicale democratische republicanisme van Johan en Pieter de la Court en Spinoza. Hun radicaal republicanisme keerde zich resoluut tegen het traditioneel constitutionalisme met zijn gedeelde soevereiniteit omdat dit de staat zwakker maakte. Spinoza en De la Court introduceerden eindelijk het moderne idee van een ongedeelde soevereiniteit in de politieke theorie. Toch was het radicale republicanisme niet het eindstadium. Het radicalisme van Spinoza en de la Court lag te ver af van de realiteit van de Republiek om haar echt te kunnen legitimeren.²¹ Bovendien legden zij geen beperkingen op aan de republikeinse bestuursmacht.

Na de radicale fase kon er een synthese plaatsvinden tussen het traditionele, Calvinistische constitutionalisme uit de Opstand en het radicale democratisch republicanisme. De Friese jurist Ulric Huber (1636-1694) maakte voor het eerst deze synthese. Hiermee ontwikkelde hij, een eeuw na het ontstaan van de Republiek, een legitimerende republikeinse theorie. Huber accepteerde het moderne ongedeelde en wetgevende soevereiniteits-beginsel. Hij plaatste deze soevereiniteit, waar zij in de praktijk ook was, bij de provinciale Staten. Huber ging hier in tegen de traditionele visie op de Staten als een controlerende instituut. Ook keerde hij zich tegen het absolutisme van de radicale democraten. Hij was van mening dat een grondwet en een individueel recht op verzet het absolutisme van de Staten moesten matigen.²²

Na dit overzicht van de bestaande literatuur over de ontwikkeling van het Nederlandse republicanisme kunnen we concluderen dat het republicanisme op positief- en natuurrechtelijke en op historische gronden gebouwd werd. Het godsdienstig aspect is in de bestaande literatuur afwezig. Betekent dit dat het Calvinisme inderdaad geen invloed heeft gehad op de ontwikkeling van het republicanisme? Een overzicht van de republikeinse theorieën van Calvijn is nodig om mogelijke overeenkomsten te vinden tussen het Nederlands republicanisme en Calvijns ideeën. Deze overeenkomsten zouden op een Calvinistische invloed kunnen duiden.

Calvijns republicanisme

De Reformatie, ingeluid door Luther in 1517, bracht in de eerste helft van de zestiende eeuw grote veranderingen in het vroegmoderne Europa. De jaren rond de dood van Luther (1546) waren echter crisisjaren voor de protestanten. De reformatie had een nieuwe impuls nodig. Deze impuls kwam van Calvijn (1509-1564). Die vestigde in de jaren veertig en vijftig van de zestiende eeuw een theocratische stadstaat in Genève. Vanuit deze stadstaat verspreidden zijn ideeën zich over heel Europa. Het Calvinisme werd vanaf het midden van de zestiende eeuw een politieke factor van belang.²³ De basis van Calvijns leer was zijn opvatting over God. Deze was volgens Calvijn almachtig en soeverein. De mens is niets waard ten opzichte van God. Deze godsopvatting leidde tot zijn predestinatieleer. Deze leer stelt dat God sommige mensen heeft uitverkozen om zalig te worden. De mens heeft, als gevolg van zijn nietigheid, geen invloed op deze uitverkiezing. Calvijn keert zich tegen de Katholieke idee van zieleheil door goede werken en de Lutherse idee van zaligmaking door het geloof. Het zijn deze theologische opvattingen die de basis vormen voor zijn politieke theorieën.²⁴

Historici zijn het echter oneens over wat nu eigenlijk de politieke ideeën van Calvijn waren. Er zijn twee stromingen te onderscheiden. De ene richting, van historici als M. Cheneviere en Höpfl, beweert dat Calvijn geen voorkeur voor een bepaald politiek systeem had. Alle staatsvormen zijn in principe door God geschapen en zij zijn dus alle even goed. De nietige mens heeft geen vrijheid om de ideale staatsvorm uit te kiezen en te verwezenlijken. Burgers moeten gehoorzaam zijn aan hun overheid. En als er al enige anti-monarchistische opvattingen in Calvijns werk te ontdekken zijn, dan komen deze volgens Höpfl niet voort uit ideologische overtuiging maar uit slechte ervaringen met koningen in de praktijk. Deze visie noemt men de 'autoritaire' visie op Calvijns politieke theorie.²⁵ De historici die tot de tweede stroming behoren, onder wie E. Doumerge en H. Baron, gaan er vanuit dat Calvijn wel degelijk een voorkeur had voor een bepaalde staatsvorm. Volgens hen was Calvijns ideale staat een aristocratische of een democratische republiek. Dit republicanisme zou gebaseerd zijn op zijn theologische ideeën.

Beide visies op Calvijns politieke theorie zijn verdedigbaar. In Calvijns werk bestaat er een spanning tussen zijn autoritaire, staatsgetrouwe opvattingen en zijn republicanisme.²⁶ Toch is de visie dat Calvijn een republikein zou zijn meer overtuigend. In de nieuwe edities van het hoofdwerk van Calvijn, de *Institutio*, is vanaf 1543 een ontwikkeling naar een meer republikeinse politieke theorie te onderscheiden. Uit zijn preken, waarin Calvijn zich explicieter kon uitdrukken dan in zijn hoofdwerk, blijkt dit nog sterker.²⁷

Wat hielden die theologisch-republikeinse ideeën van Calvijn nu eigenlijk in? Een deel van deze ideeën is gebaseerd op argumenten tegen de monarchie. In een monarchie heeft de koning een verheven positie boven al zijn onderdanen. Dat ging volgens Calvijn in tegen het idee dat God almachtig en mens is. God was in de ogen van Calvijn soeverein. Een koning kan om die reden niet

soeverein zijn.²⁸ Naast het feit dat het koningschap principieel ingaat tegen het idee van de almacht van God, levert het ook een praktisch probleem op. Monarchie impliceert erfopvolging. Hoe kan God nog bepalen wie hij op troon zet als de troonopvolging door het geboorterecht geregeld is? Calvijn rechtvaardigde zijn anti-monarchische opvatting op grond van de Bijbel. Het voorbeeld van de oudtestamentische Koning Saul maakt duidelijk hoe verderfelijk het koningschap is.²⁹ Op grond van dit religieus-gefundeerd anti-monarchisme keerde Calvijn zich tegen grote rijken. Hij prefereerde kleine staten. De heersers van grote rijken hadden in zijn ogen te veel macht en hun bevolking was te groot om effectieve religieuze controle te kunnen uitoefenen.³⁰

Calvijns argumenten vóór het republicanisme bestonden echter niet alleen uit anti-monarchistische ideeën. Baron, om te beginnen, ziet een overeenkomst tussen het Calvinistische idee van een kleine gepredesteerde elite en het ideaal van een aristocratische republiek.³¹ Historici als Hancock, Doumerge, en McNeill zien een overeenkomst tussen de republikeinse gedachte en de Calvinistische kerkorde. Volgens Doumerge leidde deze anti-hiërarchische kerkorde tot politieke vrijheid: de Calvinistische kerkstructuur zou de gelovigen opleiden in de gewoonten van het republicanisme.³² In de Bijbel ten slotte is een rechtvaardiging van de republiek te vinden: de Oudtestamentische Israelitische 'Richterenrepubliek' met haar gekozen leiders is volgens Calvijn een voorbeeld voor alle zestiende-eeuwse Europese Staten.³³ Calvijns republicanisme is kortom gebaseerd op een mengeling van anti-monarchistische en pro-republikeinse argumenten die gebouwd zijn op zijn theologische opvattingen.

Baron stelt dat Calvijns ideeën niet alleen op directe wijze het republicanisme bevorderd hebben. Het Calvinisme is een op de maatschappij gerichte, praktische religie. Een Calvinist moet Gods ideaal op aarde tot stand brengen.³⁴ Deze praktijkgerichtheid was tegengesteld aan de opvattingen van de Katholieken en Lutheranen, die de wereld als verdorven zagen en het spirituele en goddelijke als ideaal hebben. De wereldse ideeën van Calvijn komen echter wel meer overeen met die van het Humanisme van de Italiaanse Renaissance. Deze overeenkomst duidt erop dat het 'Goddelijke' Calvinisme en de 'seculiere' Renaissance toch niet, zoals vaak gedacht wordt, elkaars tegenpolen zijn. Alleen had Calvijn een andere invalshoek, namelijk de religieuze, dan het Humanisme. Calvinisme en Humanisme zijn, volgens Baron, beide uitingen van een nieuw, op de wereld gericht denken. Deze nieuwe denkwijze was een breuk met de middeleeuwse visie op de maatschappij als menselijk en daarom aards, vergankelijk en verdorven.³⁵

Baron ziet drie concepten die het republicanisme indirect bevorderden. In de eerste plaats stimuleerde Calvijns visie op de mens het republicanisme. De ideale mens was voor hem niet een geïsoleerde, zachte, deemoedige gelovige maar iemand die sterk in de maatschappij stond en streed voor de goddelijke rechtvaardigheid. Een mens moest een actief, in de maatschappij participierend bestaan leiden. Deze opvatting staat in tegenstelling tot het ideaal

van de afgezonderde monnik van de Katholieke kerk. Calvijns visie op de mens lijkt op het Renaissance idee van de deugdzame mens. Calvijns mensbeeld bevorderde het republicanisme omdat de politieke participatie van de burgers een voorwaarde is voor het goed functioneren van een republiek.³⁶

Op de tweede plaats ziet Baron in Calvijns opvattingen over kerk en staat een stimulans voor het republicanisme. Calvijn zag staat en kerk niet als twee gescheiden instituties. Beide hadden samen verantwoordelijkheid voor het Calvinistisch geloof en het sociale leven van het volk. Zij streefden beide hetzelfde doel - een Calvinistische maatschappij - na. Ze gebruikten alleen andere middelen, de kerk de spirituele en de staat de wereldse machtsmiddelen. Beide waren ondergeschikt aan God. Calvijn keerde zich hier tegen het Katholieke idee van het oppergezag van de kerk boven de staat en de Lutherse opvatting dat de staat het in de kerk voor het zeggen heeft. Baron stelt dat deze theoretische gelijkheid van staat en kerk in Calvinistische landen sneller dan elders tot een echte scheiding van staat en kerk zou hebben geleid.³⁷ Een scheiding van staat en kerk is een voorwaarde voor de vorming van een modern republicanisme.

Het derde en belangrijkste onderliggend concept tenslotte was het idee van de goddelijke oorsprong van de staat. Calvijn was van mening dat de staat, net als de kerk, niet alleen door mensen gemaakt was, maar ook door God. Dit in tegenstelling tot de visie van die andere grote hervormer, Luther, die een scherp onderscheid maakte tussen het goddelijke en spirituele aan de ene kant en het verdorven aardse aan de andere kant. De staat was volgens Luther een puur menselijk, dus slecht, instituut. Calvijn was meer dan Luther gericht op wereldse zaken. In de staat zag hij dan ook Gods hand. Calvijns positieve kijk op de staat was ook een voorwaarde voor de ontwikkeling van een republicanisme, dat als hoogste goed het algemeen belang heeft.³⁸

Wat moet men nu concluderen als men de bestaande literatuur over het zeventiende-eeuwse Nederlandse republicanisme en de republikeinse theorieën van Calvijn vergelijkt? Kan men zeggen dat er een directe invloed van Calvijns theologisch republicanisme op de ontwikkeling van de Nederlandse republikeinse theorie is geweest? Nee, de Nederlandse republiek werd niet op theologische grondslagen gefundeerd. Er was geen directe invloed van Calvijns politieke theorie. Dit is zeer opmerkelijk. Zoals in de inleiding al was geconstateerd, was de Nederlandse republiek niet alleen het belangrijkste Calvinistische land maar ook de invloedrijkste republikeinse staat van het vroegmoderne Europa.

Wat zou de verklaring kunnen zijn voor de afwezigheid van Calvijns invloed? De verklaring is mijns inziens dat de republikeinen in Nederland vooral gematigde Calvinisten waren, pragmatische regenten. Zij waren daarom minder geneigd Calvijn als basis voor hun politieke ideeën te gebruiken.

Dat Calvijns leer geen directe invloed had, wil echter niet zeggen dat zijn ideeën ook geen indirecte invloed hebben gehad. Zijn wereldse, op de maatschappij gerichte leer had wel degelijk invloed op het Nederlandse republicanisme. De ideeën van Calvijn over de ideale mens, de gelijkstelling

van staat en kerk, en de goddelijke oorsprong van de staat, hebben mijns inziens een grote rol gespeeld in het Nederlands zeventiende-eeuws denken. Deze invloed is echter moeilijk te bewijzen. Een systematisch onderzoek, zo dit al mogelijk zou zijn, valt echter buiten het bereik van dit artikel.

Republicanisme en het Nederlandse Calvinisme: Gomaristen en Arminianen

Heeft het Nederlandse Calvinisme wel invloed gehad op de vorming van het Nederlands zeventiende-eeuws republicanisme? Bij de beantwoording van deze vraag zal de nadruk liggen op de periode 1609-1621. Vooral tijdens het Twaalfjarig Bestand waren politiek en religie nauw met elkaar verweven.

De bestandstwisten

De Republiek had bij haar ontstaan in de Nederlandse Opstand nog geen vaste vorm. Het definitieve karakter en de opbouw van de Nederlandse staat zouden pas na veel interne strijd tot stand komen. De jonge Republiek was echter de eerste jaren van haar bestaan in een oorlog verwickeld met haar vroegere Spaanse landheer. Dit betekende dat vele interne spanningen zich omwille van de strijd tegen de gemeenschappelijke vijand niet konden uiten. Toen voor korte tijd de vrede met Spanje gesloten werd, kwamen alle interne spanningen los. Tijdens het Bestand kreeg de Republiek door deze interne strijd een meer vaste en definitieve vorm.³⁹ Vele ontwikkelingen speelden in de bestands-twisten een rol. Drie hoofdpunten kan men echter onderscheiden: De centralisatie van de staatsstructuur, de verhouding tussen staat en kerk en het karakter van de Calvinistische kerk. In de eerste plaats moest beslist worden of de Republiek een losse particularistische structuur of een meer ge-centraliseerde vorm kreeg. Bij een sterk particularisme was er een Hollandse dominantie, in een meer centralistische staatsstructuur bleef deze mogelijk meer beperkt.⁴⁰ In de tweede plaats was er de kwestie van de verhouding tussen staat en kerk. De Nederlandse Calvinistische kerk was noch afhankelijk noch onafhankelijk van de overheid. Sinds het einde van de zestiende eeuw echter kreeg de overheid een steeds grotere invloed op de Calvinistische kerk. Dit werkte weerstand op bij sommige Calvinisten.⁴¹ Het derde en laatste grote twistpunt was het karakter van de Calvinistische kerk zelf. Een opvatting was dat deze een brede volkskerk moest zijn. Deze kon echter niet een al te strenge leer hebben want zij moest vele verschillende gelovigen in zich opnemen. Velen waren het met deze visie echter niet eens. Zij wilden een kleine kerk van ware gelovigen en een strenge orthodoxe leer. Ook deze strijd is tijdens het bestand beslist.⁴²

Deze drie brede maatschappelijke strijdpunten kwamen bijeen in een debat tussen twee professoren van de Leidse universiteit. Dit theologisch debat zou nooit een groot belang hebben gekregen als het niet het brandpunt was geworden van alle twistpunten van het bestand. Het betrof een dispuut tussen

de Leidse hoogleraren Gomarus en Arminius. De laatste had tijdens een college in 1604 een minder strenge vorm van de predestinatieleer verdedigd. Gomarus was het echter oneens met Arminius' ideeën. De theologische twist breidde zich steeds verder uit. In 1610 werd een remonstrantie ingediend door de aanhangers van de inmiddels overleden Arminius. De Arminianen worden daarom ook Remonstranten genoemd. Zij vroegen in deze remonstrantie om tolerantie voor hun godsdienstige opvattingen. Ook zetten zij de leer van Arminius uiteen. Als reactie stelden de Gomaristen een contra-remonstrantie op die de Arminiaanse ideeën weerlegde. Er waren nu twee duidelijk tegenover elkaar staande partijen.⁴³

De theologische strijd werd zo hevig dat hij een bedreiging voor de stabiliteit van het land begon te vormen. De politiek kon daarom niet langer afzijdig blijven. De Staten van Holland onder leiding van Johan van Oldenbarnevelt streefden van 1610 tot 1616 als antwoord op de problemen een tolerantiepolitiek na. Oldenbarnevelt was voor een brede Calvinistische volkskerk en een grotere invloed van de overheid op de kerk. De tolerantiepolitiek werd echter een grote mislukking. Zij werd tegengewerkt door intolerante Gomaristen. Het gevolg was dat classes die niet volledig uit Gomaristen bestonden, uiteen vielen.⁴⁴

Het bijeenroepen van een nationale synode was volgens de Gomaristen het middel bij uitstek om tot een oplossing te komen. Zij kregen voor deze opvatting steun van het grootste deel der provincies en enkele Hollandse steden. De Arminianen streefden echter naar een provinciale synode. Zij hadden hun machtsbasis in de Hollandse steden; bij een nationale synode zouden zij een minderheid vormen. Hoewel Oldenbarnevelt zelf geen Arminiaan was, streefde ook hij naar een provinciale oplossing. De provincies waren immers de hoogste bestuurlijke eenheden. Een nationale synode zou een aantasting van de soevereiniteit van de provincies vormen. Het gevolg was dat zich een patstelling vormde tussen de machtsblokken. De Republiek leek weg te zakken in een steeds grotere staat van chaos. De impasse werd doorbroken door stadhouder Maurits. Hij koos partij voor de contra-remonstranten en dus voor de nationale synode. Maurits maakte deze keuze op grond van zowel zijn religieuze motivatie als het politiek besef dat de bestandswisten een bedreiging voor de staat vormden.⁴⁵

In de Nationale Synode die in 1618 in Dordrecht plaatsvond, werden de Arminianen en hun leerstellingen veroordeeld. De bestandswisten werden in theorie gewonnen door diegenen, die een meer beperkte invloed van Holland, een meer gecentraliseerde staatsstructuur, en een relatief onafhankelijke, kleine en orthodoxe Calvinistische kerk voorstonden. Ondanks deze overwinning vonden er echter geen fundamentele veranderingen plaats in de Republiek. Op enige verschuivingen na bleef alles bij het oude. De provinciale Staten bleven soeverein, Holland behield zijn invloed en de overheidsinvloed verdween niet uit de kerk.⁴⁶

De Gomaristen

De strenge Calvinisten streefden er gewoonlijk naar de leer van Calvijn zo precies mogelijk na te volgen. Men zou dan ook verwachten juist bij hen het meeste terug te vinden van de politieke ideeën van Calvijn. Dit was echter niet het geval. De Nederlands strenge Calvinisten steunden hun bondgenoot de stadhouder. De Nederlandse orthodoxe Calvinistische politieke traditie bestond uit drie elementen: een militant, een nationaal en een orangistisch element.

In de eerste plaats was de Calvinistische traditie oorlogszuchtig. De Calvinisten waren van mening dat de Republiek een aggressief en oorlogszuchtig beleid moest voeren om het Calvinisme over heel Europa te verspreiden.⁴⁷ Op de tweede plaats was de Calvinistische traditie 'nationaal'. Met 'nationaal' wordt bedoeld dat zij zich richtte tegen de gewestelijke traditie. Het nationale gevoel werd versterkt door de vele Zuidnederlandse immigranten die nog geen binding hadden met hun provincie in het Noorden. Een uiting hiervan was het streven naar een nationale in plaats van een provinciale synode.⁴⁸ Volgens Gerlach moet men deze nationale gezindheid van de Calvinisten niet overdrijven: het nationaal besef werd geheel beheerst door hun geloofsovertuiging. Het nationaal gevoel strekte zich niet uit tot het niet-Calvinistische deel van de bevolking.⁴⁹

Op de derde en laatste plaats was de Calvinistische traditie orangistisch.⁵⁰ Dit is opmerkelijk. Een monarchistische politieke stroming ging geheel in tegen de ideeën van Calvijn. De verklaring voor het ontbreken van republikeinse sentimenten bij orthodoxe Calvinisten moet dan ook niet in de ideologische hoek worden gezocht. De verklaring ligt in de praktische loop der gebeurtenissen tijdens het bestand. Dat de Gomaristen evengoed republikeinen hadden kunnen zijn, zal in de vergelijking met Engeland aangetoond worden.

De Arminianen

Als er geen republikeinse theorie te constateren valt bij de streng-Calvinistische Gomaristen, misschien is die dan wel bij hun tegenstanders, de Arminianen, te vinden. Ze zijn er altijd van beschuldigd dat zij geen echte Calvinisten waren. Zij zouden zich tegen de predestinatieleer van Calvijn gekeerd hebben. Volgens de Remonstrantse historicus G.J. Hoenderdaal is deze beschuldiging onterecht. Het Arminianisme was volgens hem evenzeer op Calvijn gebaseerd als het Gomarisme. Hoenderdaal is paradoxaal genoeg van mening dat bij Calvijn zelf geen haarscherp gedefinieerd Calvinisme te vinden is. Calvijn twijfelde, volgens Hoenderdaal, zelf nog tussen bepaalde tegenstrijdige theologische concepties als de almacht van God en de verantwoordelijkheid van de mens. Pas na de dood van Calvijn zou het Calvinisme een steeds duidelijker afgebakende leer gaan vormen. Alleen omdat de Gomaristen hun strijd met de Arminianen gewonnen hebben, is hun lezing van Calvijn de officiële geworden.⁵¹ Ook keert Hoenderdaal zich tegen de opvatting dat het Arminianisme een afsplitsing van het Gomaristisch Calvinisme was. Het Arminianisme kwam volgens Hoenderdaal voort uit een lange traditie van

mensen als Erasmus en Coornhert. Aangezien ook een niet-Remonstrants historicus als W. Nijenhuis het met Hoenderdaals opvattingen eens is, kan men zeggen dat zijn beweringen waarschijnlijk juist zijn.⁵²

Twee Arminiaanse theologische opvattingen zullen nu behandeld worden: de predestinatieleer en de opvatting over de verhouding tussen staat en kerk. Ten eerste is de opvatting dat Arminius zich tegen Calvijns predestinatieleer keerde, volgens Hoenderdaal, onzin. De aanhangers van Arminius keerden zich tegen de Gomaristische stelling dat de mens helemaal geen eigen verantwoordelijkheid heeft. Als de mens geen eigen verantwoordelijkheid heeft, dan is hij ook niet aansprakelijk te stellen voor zijn slechte daden. Dit betekent dat God het slechte op aarde gecreëerd heeft. De Arminianen daarentegen waren van mening dat de mens de mogelijkheid heeft de genade die door God wordt aangereikt, zowel aan te nemen als af te wijzen. Deze menselijke verantwoordelijkheid betekent volgens hen niet dat de mens vrij is. De mens heeft zijn vrijheid bij de zondeval verloren. Hij is volledig afhankelijk van de genade van God. De Gomaristen beschuldigden echter de Arminianen ervan dat hun idee van de menselijke verantwoordelijkheid tot een inperking van Gods macht leidt.⁵³

Tevens waren de aanhangers van Arminius van mening dat de staat in de kerk de hoogste autoriteit heeft. Zij gingen in tegen het Gomaristisch - en Calvijns eigen - standpunt dat staat en kerk gelijkwaardig zijn. Dat de staat gezag in de kerk heeft, betekent echter niet dat dit staatsgezag onbepert is. De Gomaristen streefden naar een meer onafhankelijke kerk dan de Arminianen. Beide waren in hun ideeën niet consequent. Hoewel de Gomaristen zeiden een onafhankelijker kerk voor te staan, waren ze wel van mening dat de seculiere overheid de godsdienstigheid van de bevolking en de eenheid van het geloof moet garanderen. De Arminianen daarentegen vonden dat de staat, ondanks zijn grote gezag, in de kerk nooit tot vervolging van andersdenkenden over mocht gaan. Het is paradoxaal te noemen dat de Gomaristen, die een kerk voorstonden die meer onafhankelijk was van de staat, juist met hulp van een seculiere overheid, Maurits en de Staten-Generaal, de bestandswisten gewonnen hebben.⁵⁴

Wat waren de politieke ideeën van de Arminianen? Valt er bij hen wel republicanisme te constateren? Inderdaad verdedigden zij in hun geschriften de hoogste macht van de Staten van Holland en West-Friesland. Zij steunden in de bestandswisten de macht van de provinciale - en met name de Hollandse - Staten tegen die van de stadhouder en andere bestuurscentra. Hier wordt duidelijk dat de tegenstelling tussen Arminiaans republicanisme en Gomaristisch orangisme geen zuivere strijd van monarchisten en republikeinen was. Er speelde nog een element mee: het particularisme. De Arminianen streden niet voor een republiek op nationale basis maar een op provinciale basis. Het orangisme van de Gomaristen was daarentegen meer centralistisch en nationaal gericht. De tegenstelling tussen republikeinen en orangisten vermengde zich met de strijd tussen particularisme en centralisme.

Het was geen toeval dat het Arminianisme en de regenten van de Staten van Holland in de bestandstwisten aan de zelfde kant stonden. Eerder is beschreven dat het Arminianisme een gematigd Calvinisme en een grote overheidsinvloed op de kerk voorstond. In de Republiek sloten deze ideeën goed aan bij de gematigde en pragmatische traditie van de regenten en hun Statencolleges. Het Arminianisme had veel aanhang bij de Hollandse regentenelite. De gebeurtenissen van het Twaalfjarig Bestand versterkten de band met de Hollandse Staten.

Dat het geen toeval was dat Arminianen en de Hollandse Staten elkaar steunden, betekent echter niet dat het Arminianisme op zich ook republikeins was. De concepten van een gematigde predestinatieleer en grote overheidsinvloed in kerkelijke zaken hadden evengoed gebruikt kunnen worden voor de verdediging van een absoluut koningschap. Dat dit ook inderdaad gebeurd is, zal verderop in dit artikel beschreven worden. Samenvattend kan men vaststellen dat het Arminiaans republicanisme in de Nederlanden voortkwam uit specifieke Nederlandse omstandigheden en niet uit Calvijns leer zelf. Het was dan ook geen goed-onderbouwde republikeinse theorie. Zoals we hebben gezien, ontstond deze pas na 1650. Het orangisme van de Gomaristen was op zijn beurt ook in het geheel geen uitgewerkte monarchale theorie. Dat de Arminiaanse leer niet republikeins was, neemt echter niet weg dat hun politieke geschriften dat wel waren. Het republikeins Calvinisme heeft, in de gedaante van het Arminianisme, dus toch invloed uitgeoefend. Dat deze stelling met bronnen onderbouwd moet worden, spreekt voor zichzelf.

Arminianisme bevordert republicanisme: de bronnen

Vier Arminiaanse schrijvers, een theoloog, een humanist-jurist, een hoogleraar in oude talen en een geschiedschrijver en hun republicanisme zullen hier ter sprake komen. Deze vier schrijvers zijn gekozen omdat zij tot de belangrijkste vertegenwoordigers van de Arminiaanse politieke theorie behoren. Het feit dat het Arminianisme veel grote geleerden en schrijvers onder zijn aanhangers telde, was een stimulans voor de ontwikkeling van de Arminiaanse republikeinse ideeën.

Joannes Uytenbogaerd

Joannes Uytenbogaerd (1557-1644) was afkomstig uit een Utrechtse regentenfamilie. Hij studeerde theologie in Genève. Na enige jaren predikant in Utrecht te zijn geweest, werd hij hofpredikant bij de stadhouder Maurits. In deze functie kreeg hij veel invloed. Zijn positie als hofpredikant bij de stadhouder was voor hem geen belemmering een vertrouweling van Oldenbarnevelt te worden. Het was Uytenbogaert die in 1610, na de dood van Arminius, de Remonstrantie opstelde en de Arminiaanse beweging organiseerde. Na de val van Oldenbarnevelt vluchtte hij naar Antwerpen.⁵⁵

Uytenbogaerd schreef zijn *Tractaet van 't ampt ende autoriteyt eener hoogher christelicker overheydt in kerckelicke saeken* (1610) tijdens een

polemiek met zijn tegenstander Gomarus. Hij wilde de autoriteit van de Staten van Holland - de beschermers van de Arminianen - in de Calvinistische kerk aantonen. Tegelijkertijd steunde hij het hoogste gezag van de Staten op politiek gebied. Uytenbogaerdts maakte in zijn *Tractaet* een vergelijking tussen drie mogelijke relaties tussen seculiere overheid en kerk: kerk boven overheid, overheid en kerk gelijkwaardig en overheid boven kerk. De eerste relatie wees Uytenbogaerdts onmiddellijk op Bijbelse gronden af als anti-christelijk en paaps.⁵⁶ Hij wees ook de tweede relatie waarin de kerk het primaat had in geestelijke zaken en de overheid in wereldse af. Volgens Uytenbogaerdts kon er maar één overheid in zowel de kerk als de staat zijn. Alleen de laatste relatie droeg volgens hem Gods goedkeuring weg. Hij stelde vast dat 'een hooghe souveraine overheyth heeft in sijn landt de hoochste autoriteyt/ macht/ ghebiedt ende zegghen in saecken de religie ende Godtsdienst betreffende welverstaende onder Godt ende nae sijn heylighe woordt'.⁵⁷ Deze opvatting onderbouwde Uytenbogaerdts met theologische argumenten gebaseerd op de Bijbel en op belangrijke hervormers. De enige 'hooghe souveraine overheyth' waren voor hem de Staten van Holland. Hij schreef in het - aan de Staten gerichte - voorwoord van het *Tractaet* dat de Staten van Holland volgens hem door God aangesteld zijn: 'Twijfelt niet Ed. Mog. Heeren, uwe auctoriteyt en zij van Godt die u tot Goden over u volck ghestelt heeft'.⁵⁸ De mogelijkheid dat stadhouder Maurits ook een 'christelicke overheyth' zou kunnen zijn, werd door Uytenbogaerdts genegeerd. Nadat hij had vastgesteld dat de Staten de soevereine overheid zijn op kerkelijke gebied, benadrukte hij ook de plicht die deze positie met zich meebrengt. De Staten moesten ingrijpen in de bestands-twisten. Uytenbogaerdts deed deze oproep tot interventie van de Staten omdat zij de beschermers van de Arminianen waren. De beste samenvatting van zijn ideeën in dit tractaat wordt opmerkelijk genoeg door Gomarus gegeven. Uytenbogaerdts, zo schrijft Gomarus, was van mening dat 'de soevereine autoriteyt so in kerckelicke als in politijcke saeken moet bij de heeren Staten blijven'.⁵⁹ Deze opvatting onderbouwde Uytenbogaerdts met voorbeelden uit de Bijbel en de geschriften van de hervormers. Hier zien we dus toch een op religieuze gronden gebouwde republikeinse verdediging van de autoriteit van de Staten van Holland.⁶⁰

Hugo de Groot

Hugo de Groot (1583-1645) was afkomstig uit de Delftse academisch-aristocratische regentenklasse. Hij kreeg een humanistische opleiding aan de Leidse universiteit. Vervolgens vervulde hij allerlei ambtelijke functies: officieel historiograaf van de Staten van Holland, fiscaal advocaat van het Hof van Holland en pensionaris in het Arminiaanse bolwerk Rotterdam. Tevens was De Groot adviseur van Oldenbarnevelt. Hij was dus niet alleen een groot geleerde maar ook een praktisch politicus. Na zijn gevangenneming als gevolg van de val van Van Oldenbarnevelt ontvluchtte hij de Republiek. Hij emigreerde naar Parijs en eindigde zijn leven in Zweedse diplomatieke dienst.⁶¹

Er is veel over Hugo de Groot's politieke theorie getwist. De Groot is zowel van absolutisme als van anti-absolutisme beschuldigd. Een feit is dat men in De Groot's politieke theorie een verschuiving van een aristocratisch-republikeins standpunt naar een meer monarchistische staatstheorie kan waarnemen. Er zijn voor deze verschuiving twee soorten oorzaken aan te wijzen. In de eerste plaats zijn er praktische achtergronden als de verbanning uit de Republiek en het waardgeld dat hij korte tijd van de koning van Frankrijk genoot. Daarnaast kan men ook theoretische invloeden noemen. De opkomst van absolutistische theorieën en het feit dat Grotius - de Latijnse vertaling van De Groot - nu voor een internationaal publiek schreef, deden zijn republicanisme afnemen. Toch verliet De Groot zelfs in zijn late *De iure belli ac pacis* (1625) nooit helemaal zijn vroegere ideeën over de aristocratische standenstaat.⁶²

De Groot's *Verantwoordingh van der wettelycke regeringh van Holland ende West-Vriesland* (1622) was in ieder geval republikaanistisch van toon. Het boek was bedoeld als een verdediging van de Arminiaanse fractie die de bestandstwisten verloren had. Het werk wilde ook de illegaliteit van De Groot's eigen arrestatie en verbanning aantonen. De Groot begon zijn argumentatie met zijn soevereiniteitsopvatting. De soevereiniteit was volgens Grotius niet deelbaar. Hij was van mening dat 'also de souverainiteyt (...) van die nature is, dat sij haar wesen verliest, eenigh quijt zijnde'.⁶³ De historicus Richard Tuck is van mening dat De Groot's ongedeelde soevereiniteitsopvatting vooruitliep op het republicanisme van na 1650.⁶⁴ Deze ongedeelde soevereiniteit lag volgens Grotius bij de Provinciale Staten en met name bij de Staten van Holland. Hij keerde zich tegen de opvatting dat de soevereiniteit in de Republiek bij de Staten-Generaal of enige andere instantie lag. Hij schreef: 'Alsoo can men met de waarheydt seggen dat de souveraine regeringh van yeder provincie bij ons bestaat niet bij de voorschreven ghedeputeerden die ghenoomt werden de Staten Generaal; maar bij de Staten van de respective provincien'.⁶⁵ Hieruit blijkt het particularisme in het Arminiaans republicanisme. Grotius bewees deze stelling met historische en juridische argumenten. Hij wilde bewijzen dat de Staten van Holland vroeger soeverein waren en dat daarom nu nog steeds waren.

Vervolgens beweerde Grotius dat de zeggenschap in kerkelijke zaken een onderdeel is van de soevereiniteit in politieke zaken. Hij stelde vast dat 'alle die schrijven van materie van regeringhe segghen dat een van de voornaamste deelen van de souveraine macht is de dispositie over de religie'.⁶⁶ Omdat de Staten van Holland soeverein waren, hadden zij autoriteit in de kerk. De Groot schreef 'dat de macht, die de hooghe overheydt heeft in saken van religie bij ons toe comt de Staten van de respective provincien'.⁶⁷ Op grond van deze argumentatie concludeerde De Groot dat het bijeenroepen van de nationale synoden en de arrestatie van Van Oldenbarnevelt en zijn medestanders op gezag van de Staten-Generaal niet legitiem waren. De Staten van Holland hadden daarentegen wel rechtmatig gehandeld toen zij op grond van hun soevereiniteit de Arminianen beschermden en een provinciale synode wilden houden in plaats van een nationale.

Wat kan men nu concluderen over het Arminiaans republicanisme bij Hugo de Groot? Men moet vaststellen dat bij de jurist De Groot minder invloed van het Calvinisme op de politieke theorie te constateren valt dan bij de theoloog Uytenbogaerd. De onderbouwing van De Groots ideeën is historisch en juridisch. Uytenbogaerds argumentatie daarentegen was gebouwd op theologische bewijzen uit de Bijbel en van de hervormers. Toch kan men wel degelijk invloed van het Arminianisme op De Groots republicanisme constateren. Het feit dat Grotius in de bestandstwisten de kant van de Arminianen had gekozen, was een stimulans voor de verder ontwikkeling van zijn - op de Staten van Holland gericht - republicanisme.

Pieter van der Cun

Pieter van der Cun (1586-1638) bezocht de universiteiten van Leiden en Franeker. Hij studeerde klassieke en oosterse talen en rechten. Hij werd tot hoogleraar Latijn en staatkunde benoemd aan de universiteit van Leiden. Hij was van 1623 tot 1625 rector van dezelfde universiteit. Verder was Pieter van der Cun ofwel Petrus Cunaeus adviseur van de Staten van Holland en geschiedschrijver van de Staten van Zeeland. Hij schreef meerdere boeken, waarvan hij er één aan Johan van Oldenbarnevelt opdroeg. Cunaeus werd door de synode van Dordrecht van Arminianisme beschuldigd. Hij moest zich voor zijn Arminianisme schriftelijk verontschuldigen, maar heeft dit nooit gedaan.⁶⁸

Cunaeus schreef in in 1617 zijn boek *De republyk der Hebreen of het gemeenebest der Joden*⁶⁹ over de oudtestamentische Joodse staat. De Joodse staat was volgens Van der Cun een perfect georganiseerde republiek. Deze republiek had een aristocratisch karakter. De Hebreeuwse koningen werden door Cunaeus als ondergeschikte figuren gezien. Er waren twee gevaren die de Joodse 'republiek' bedreigden: tweedracht en decadentie. De oplossing voor deze problemen was de introductie van de Hebreeuwse agrarische wet. Deze wet gaf iedere familie een gelijk aandeel van het bebouwbare land en verbood iedere landhandel. Cunaeus keerde zich tegen handel, rijkdom en steden. Commercie en rijkdom leidden volgens Cunaeus tot interne twist en morele corruptie. Hij streefde naar een agrarisch aristocratische republiek.⁷⁰ Van der Cun stelde in zijn boek de Hebreeuwse republiek tot voorbeeld aan de Nederlandse Republiek. Deze laatste werd, net als de oud-testamentische staat, bedreigd door interne strijd. Cunaeus schreef dat 'de tweedracht der ingezetenen geeft den vijanden gelegentheyd om groote dingen tegens hen te ondernemen'.⁷¹ De oplossing voor de bestandstwisten was volgens Van der Cun om ook van de Nederlandse zeventiende-eeuwse staat een agrarisch aristocratische republiek te maken.

Het belang van deze verdediging van het republicanisme aan de vooravond van de val van Oldenbarnevelt wordt door Richard Tuck als volgt verwoord: 'With its explicit parallels with both classical antiquity and the modern United provinces, the *Republica Ebraeorum* (De republyk der hebreen) stands as the most powerful public statement of republican theory in the early years of the dutch republic'.⁷² Men kan zich echter afvragen hoe praktisch een

agrarisch republicanisme is in een commerciële stedelijke staat als de Nederlandse republiek. Toch is Pieter van der Cun belangrijk. Niet alleen omdat hij een republikein was, maar ook omdat hij zijn republicanisme op Bijbelse argumenten fundeerde. De Bijbelse, Joodse republiek was voor Van der Cun, net als voor Calvijn, de ideale staat. Dit betekent echter niet dat Cunaeus noodzakelijkerwijs vanuit zijn religieus-Calvinistisch oogpunt de Joodse republiek tot voorbeeld voor de Republiek maakte. De Joodse staat kan ook als bron van kennis gezien worden omdat zij een oude autoriteit is, net als Atheneense en Romeinse republieken. In ieder geval was Pieter van der Cun een verdediger van de republiek op Bijbelse gronden. Deze verdediging kwam voort uit zijn Arminiaanse gezindheid.

Gerard Brandt

Gerard Brandts (1626-1685) boek *De Historie der Reformatie* (4 delen, vanaf 1671) dateert niet zoals de andere drie behandelde werken uit de tijd van de bestandstwisten zelf. Brandt schreef een halve eeuw na de ondergang van de Arminiaanse fractie in 1618. Brandt was oorspronkelijk een Remonstrants predikant. In 1657 werd hem door het Remonstrants broederschap opgedragen om de geschiedenis van de Reformatie in Nederland en de rol van de Arminianen daarin te beschrijven. In 1671 kwam het eerste deel uit. Het tweede deel, dat de periode 1600-1619 behandelt, veroorzaakte bij publicatie in 1674 grote opschudding. Brandt werd door strenge Calvinisten ervan beschuldigd een partijdige en Remonstrantse geschiedenis geschreven te hebben. Brandt vergrootte deze opschudding alleen maar door dit tweede deel juist op te dragen aan de predikanten van de publieke kerk. De woede van de strenge Calvinisten was zelfs zo groot dat zij de Staten van Holland gevraagd hebben de *Historie* te verbieden. De Staten hebben dit nooit gedaan. Brandt was echter zo aangeslagen door de strijd dat hij de laatste twee boeken niet gepubliceerd heeft. Deze werken zijn na zijn dood uitgekomen.⁷³

Wat maakte Brandts *Historie der Reformatie* nu zo controversieel? In het voorwoord beweert Brandt dat hij een objectieve, genuanceerde geschiedenis wil schrijven, los van religieuze gezindheid. Dit is echter niet waar. De *Historie der Reformatie* was een apologie voor de Remonstranten en de rol die zij gespeeld hebben in de bestandstwisten. Brandt verdedigde echter niet alleen de Arminianen. Het boek is ook een republikeinse verdediging van de Staten van Holland. Net als Uytenbogaardt rechtvaardigde Brandt de macht van deze Staten door als hen als het hoogste gezag in kerkelijke zaken te zien. Hij kiest in de strijd tussen de Staten van Holland en de Gomaristische Maurits altijd partij voor de eerste. De geschiedschrijver stelt vast dat de Staten van Holland 'vertoonden (...) hunne oprechte goede mening, die se altijdjs gehadt hadden en noch hadden, omme neven's landts vrijheden en rechten, de waere religie christelijke gereformeerde religie in suiverheid te behouden: en waeromme haere mog. Ed. als wettelijke hooge overigheid der voorseide lande, toequam kerkelijke wetten te maeken en te doen onderhouden'.⁷⁴ Brandt steunt, vervolgens, ook indirect het republicanisme door het weergeven van republikeinse

citaten en bronnen. Uit de vele citaten van de door hem bewonderde republikein C.P. Hooft, bijvoorbeeld, blijken Brandts republikeinse ideeën. Hooft keurde het Contra-remonstrants beleid van Amsterdam af omdat dit gericht was 'tegens de heeren Edelen (de Staten van Holland) (...), die ons met hunnen bloedigen arbeid tot de vrijheit hebben gebracht die wij nu genieten'.⁷⁵ Tenslotte laat Brandt iets van zijn anti-orangisme zien bij zijn verslag van de aanslag op Maurits in 1623 door de zoons van Oldenbarnevelt en enkele Arminianen. Hij is van mening dat de aanslag niet te rechtvaardigen is, maar toch ook niet helemaal onbegrijpelijk. Hij schrijft 'Ook moest, alles wel ingesien sijnde, het voorneemen tegens den prins van Oranje ten deele de hardigheid van de contraremonstranten wijtten'.⁷⁶ Samenvattend kan men vaststellen dat de Arminiaan Gerard Brandt in zijn *Historie der Reformatie* de rol van de Staten van Holland in de bestandstwisten verdedigt. Zijn apologie voor de Staten is een stimulans voor de vorming van het Nederlands zeventiende-eeuws republicanisme.

Wat kan men nu concluderen als men de vier schrijvers vergelijkt? Uytenbogaerdt, De Groot, Van der Cun en Brandt hebben als overeenkomst dat zij allen het gezag van de Staten van Holland steunden en daarmee het republicanisme bevorderden. Zij verschilden echter in de manier waarop zij dit deden, met name in de mate van religiositeit van hun argumentaties. Hugo de Groot had geen religieuze argumentatie maar een wel een religieuze motivatie: omdat hij tot het Arminiaanse kamp in de bestandstwisten behoorde, werd zijn reeds bestaand republicanisme nog verder bevorderd. Uytenbogaerdt en Brandt vergrootten het gezag van de Staten door hen aan te wijzen als soeverein in kerkelijke zaken. Pieter van der Cun gebruikte een argumentatie die het dichtst bij Calvijn zelf in de buurt kwam. Hij baseerde zijn republicanisme direct, en niet via een omweg zoals als Uytenbogaerdt en Brandt dat deden, op Bijbelse gronden.

Het Engels arminianisme: een vergelijking

Het opmerkelijke van de Nederlandse situatie wordt extra goed duidelijk als men die in een internationaal perspectief plaatst. In het zeventiende-eeuwse Engeland kan men ook een tegenstelling tussen Arminianen en Gomaristen vinden. De Engelse Gomaristen, de puriteinen, streefden naar verdere Calvinistische hervorming van de liturgie en organisatie van de Anglicaanse staatskerk. De Arminianen wilden juist het Calvinistisch gehalte van de Anglicaanse kerk terugbrengen. Men moet er echter voor oppassen de Engelse Arminianen gelijk te stellen aan hun Nederlandse evenknieën. Er waren grote verschillen. De Engelse Arminianen keerden zich tegen het predestinatiebeginsel en benadrukten het belang van de sacramenten voor de zaligmaking. Ook namen zij een verzoenende houding aan ten opzichte van de Katholieke Kerk. Tenslotte waren de Engelse Arminianen van mening dat de kerk volledig door de staat overheerst moest worden. Historicus N. Tyacke noemt de

Engelse Arminianen 'anti-calvinists'. Deze benaming is echter niet van toepassing op de Nederlandse aanhangers van Arminius.⁷⁷

Aan het eind van de zestiende-eeuw kwam in Engeland het Arminianisme ten koste van het Puritanisme op. Koning Jacobus I (1603-1625) bleef echter nog overwegend Puriteïen. Hij steunde zelfs Maurits en de Gomaristen in de Nederlandse bestandtwisten. Jacobus' opvolger Karel I (1625-1640) was daarentegen wel een Arminiaan. Tijdens de regering van Karel I beleefde het Arminianisme onder leiding van aartsbisschop Laud zijn hoogtepunt. De Engelse Burgeroorlog (1640-1660) zorgde weer voor een Puriteïens overwicht. Evenals in de Nederlandse bestandtwisten draaide deze burgeroorlog om een mengsel van politiek en religie. In Engeland was er de politieke strijd tussen het absolutisme van Karel I en het constitutionalisme van het Engelse parlement. Daarnaast was er de religieuze twist tussen Arminianen en Puriteïnen. Het Arminianisme verbond zich met de monarchie. Het Puritanisme had vooral zijn basis in het parlement. De burgeroorlog werd beslist in het voordeel van het Puriteïense parlement. Karel I werd onthoofd en een republiek werd in 1649 uitgeroepen.⁷⁸

Twee grote verschillen vallen op als men de situatie in de Nederlanden met de Engelse vergelijkt. In Engeland was er een zuivere tegenstelling tussen republikeinen en monarchisten. Particularisme speelde hier geen rol: zowel koning als parlement waren voor een sterk centrum. De vraag is hier alleen wie de macht heeft. Tevens waren in Engeland juist de Arminianen de monarchisten en de Puriteïnen de republikeinen. Deze tegenstelling is precies zoals men zou verwachten. De Puriteïnen waren egalitair en theocratisch.⁷⁹ Een Engelse pamfletschrijver merkte in 1613 al op dat de Puriteïnen een gevaar voor de monarchie vormden. Hij schreef dat het Engelse koninkrijk in een republiek dreigde te veranderen 'because if they (de puriteïense Calvinisten) can make their bourgeois princes and turne old kingdomes into new states, it is lyke ynough they will do it. I beseech your mayestie lett not calvin's "church of the predestined" deceave you'. 'Calvinisme' is niet geschikt 'to keepe subjects in obedience to their soveraignes', want spoedig 'they will openly maintayne that God hath as well predestined men to be trayters as to be kinges'.⁸⁰ De Arminianen steunden echter de monarchie. Zij legden nadruk op kerkelijke hiërarchie en het primaat van de seculiere overheid in de kerk. In Nederland was de situatie dus omgekeerd. Dit verschil tussen de Engelse en de Nederlandse situatie maakt nog eens duidelijk dat het republicanisme van de Arminianen, evenals het orangisme van de Gomaristen, niet een noodzakelijke uitkomst van hun theologische ideeën was. De tegenstelling Arminiaans republicanisme en Gomaristisch orangisme was het gevolg van de specifiek Nederlandse situatie en de gebeurtenissen tijdens het Bestand

Conclusie

Wat was de invloed van het Calvinisme op de ontwikkeling van het zeventiende-eeuwse Nederlandse republicanisme? Een eenduidig antwoord op deze vraag blijkt niet mogelijk. Duidelijk is in ieder geval dat historici als H.

Gerlach en E.H. Kossmann ongelijk hebben als zij aan het Calvinisme geen of alleen een negatieve rol toekennen. De mogelijke invloed van het Calvinisme is tweeledig: de invloed van Calvijn zelf en de invloed van het Calvinisme als maatschappelijke factor. Er is weinig directe invloed van de ideeën van Calvijn zelf op de theoretische onderbouwing van het republicanisme. Dit is opvallend aangezien de Republiek in de zeventiende eeuw zowel de invloedrijkste Calvinistische staat als de machtigste republiek van Europa was. De onderliggende concepten in Calvijns leer hebben echter wel degelijk invloed gehad op het Nederlandse republicanisme. Men moet hier denken aan concepten als het ideaal van de participerende mens, de gelijkheid van staat en kerk en de goddelijke oorsprong van de staat.

Dan is er nog de mogelijke invloed van het Calvinisme als maatschappelijke factor. De invloed van het Calvinisme in brede zin kwam van de zijde van het Arminianisme. Het Arminianisme steunde in de bestandswisten de Staten van Holland. De Arminiaanse steun voor het republicanisme is niet toevallig: het Arminianisme sloot goed aan bij de gematigde en pragmatische traditie van de Hollandse regentenklasse.

Er moeten echter kanttekeningen geplaatst worden bij dit Arminiaans republicanisme. In de eerste plaats was de tegenstelling tussen het Arminiaans republicanisme en Gomaristisch orangisme geen zuivere, in die zin dat deze zich vermengde met de strijd tussen particularisme en centralisme. Vervolgens betekent het feit dat het Arminianisme in de Nederlandse situatie republikeinse neigingen vertoonde niet dat de Arminiaanse leer op zich republikein is. De afzwakking van de predestinatieleer en de ideeën over een grote overheidsinvloed in de kerk kunnen, zoals in de vergelijking met Engeland is aangetoond, evengoed gebruikt worden voor een monarchistische theorie. De Arminiaanse politieke theorie kwam niet voort uit haar leer maar uit specifiek Nederlandse omstandigheden.

Noten:

1. H. Baron, *Calvins Staatsanschauung und das Konfessionelle Zeitalter* (Berlijn 1924) 61-64, 75.
2. H. Gerlach, *Het proces tegen Oldenbarnevelt en de 'maximen in den staet'* (Haarlem 1975) 450.
3. E.H. Kossmann, *Politieke theorie in het zeventiende-eeuwse Nederland Verhandelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, afd. letterkunde LXVII* (Amsterdam 1960) 6.
4. M.E.H.N. Mout, 'Van arm vaderland tot eendrachtige republiek: de rol van politieke theorieën in de Nederlandse Opstand', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 101 (1986) 345-365, aldaar 335.
5. Kossmann, *Politieke theorie*, 7.
6. Mout, 'Arm vaderland', 359.
7. Kossmann, *Politieke theorie*, 8.
8. Q. Skinner, *The foundations of modern political thought II* (Cambridge 1978); M.E.H.N. Mout, *Het plakkaat van verlatinge 1581* (Den Haag 1979) en M. van

- Gelderen, *Op zoek naar de Republiek: politiek denken tijdens de Nederlandse Opstand (1555-1590)* (Hilversum 1991).
9. E.H. Kossmann, 'Volkssoevereiniteit aan het begin van het Nederlandse ancien régime' in: E.H. Kossmann, *Politieke theorie en Geschiedenis. Verspreide opstellen en voordrachten* (Amsterdam 1987) 68-76.
 10. Ibidem.
 11. Ibidem, 67,68.
 12. Ibidem, 85.
 13. M.E.H.N. Mout, 'Ideales Muster oder erfundene Eigenart. Republikanische Theorien während des niederländische Aufstands' in: H.G. Königsberger, ed., *Republiken und Republikanismus der frühen Neuzeit* (München 1988) 169-194, aldaar 182.
 14. H. Wansink, *Politieke Wetenschappen aan de Leidse universiteit 1575-1650* (Utrecht 1981) 148-149.
 15. Kossmann, *Politieke theorie*, 17, 21-25.
 16. Mout, 'Arm vaderland', 364.
 17. Ibidem, 190; I. Schoffer, 'The Batavian myth during the sixteenth and seventeenth centuries' in: J.S. Bromley en E.H. Kossmann, ed., *Britain and the Netherlands V* (Den Haag 1975) 87.
 18. R. Tuck, *Philosophy and Government 1572-1651* (Cambridge 1993) 165; Mout, 'Ideales Muster', 191; E.O.G. Haitsma-Mulier, 'Grotius, Hooft and the writing of History in the Dutch Republic' in: A.C. Duke en C.A. Tamse, ed., *Clio's mirror. Historiography in Britain and the Netherlands* (Zutphen 1985) 60.
 19. Mout, 'Ideales Muster', 193.
 20. Kossmann, *Politieke theorie*, 30; H. Schilling, 'Der libertär-radikale Republikanismus der holländische Regenten. Ein Beitrag zur Geschichte des politischen Radikalismus in der fruhen Neuzeit', *Geschichte und Gesellschaft* 10 (1984) 498-533.
 21. Ibidem, 61.
 22. Ibidem, 95-104.
 23. A. Duke, G. Lewis en A. Pettegree, ed., *Calvinism in Europe 1540-1610. A Collection of Documents* (Manchester 1992) 1.
 24. Baron, *Calvins Staatsanschauung*, 10-15.
 25. H. Höpfl, *The Christian Polity of John Calvin* (New York 1982) 153, 161 en M. Cheneviere, *La pensée politique de Calvin* (Parijs 1937) 227.
 26. R. Hancock, *Calvin and the Foundations of Modern Politics* (New York 1989) 65-69
 - Baron, *Calvins Staatsanschauung*, 78-81.
 27. Ibidem, 63, 68.
 28. G. Beyerhaus, *Studien zur Staatsanschauung Calvins, mit besonderer Berücksichtigung seines Souveränitätsbegriffs. Neue Studien zur Geschichte der Theologie und Kirche, H VII* (Berlijn 1910) 84, 147; J. Bohatec, *Calvins Lehre von Staat und Kirche, mit besonderer Berücksichtigung des Organismusgedankens* (Breslau 1937) xiv; Baron, *Calvins Staatsanschauung*, 8-9.
 29. Ibidem, 70-72.
 30. Höpfl, *Christian Polity*, 165-166.
 31. Baron, *Calvins Staatsanschauung*, 73.
 32. Hancock, *Calvin*, 80.
 33. Bohatec, *Calvins Lehre*, 130.
 34. Baron, *Calvins Staatsanschauung*, 14-15.
 35. Ibidem, 101-103.
 36. Ibidem, 16-17.
 37. Ibidem, 51-58.
 38. Ibidem, 18-19.
 39. S. Groenveld en H.L.P. Leeuwenberg, *De bruid in de schuit: de consolidatie van de Republiek 1609-1650* (Zutphen 1985) 10, 42, 43.

40. Groenveld en Leeuwenberg, *De bruid*, 17.
41. Tuck, *Philosophy and Government*, 180; E. Conring, *Kirche und Staat nach der Lehre der niederländischen Calvinisten in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts* (Neukirchen 1965) 11; Duke, *Calvinism in Europe*, 129-132; W. Nijenhuis, 'De publieke kerk: veelkleurig en verdeeld, bevoorrecht en onvrij' in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* deel 6 (Bussum 1979) 336-337.
42. S. Groenveld, G.J. Schutte, *Delta 2, de Nieuwe Tijd: 1500 tot 1813* (Leiden 1992) 172.
43. G.J. Hoenderdaal, 'Begin en Beginsel' in: idem en P.M. Lucca, ed., *Staat in de vrijheid. De Geschiedenis van de remonstranten* (Zutphen 1982) 33-37.
44. Groenveld en Leeuwenberg, *De bruid*, 25-27.
45. Ibidem, 30-34.
46. Ibidem, 37-43.
47. Over het precieze karakter van het Calvinistisch militantisme zijn de historici het, zoals gewoonlijk, niet eens. G. Groenhuis, 'Calvinism and the National Consciousness: The Dutch Republic as the New Israel' in: A.C. Duke en C.A. Tamse, *Church and State since the Reformation: Britain and the Netherlands vol. VII*, 119-125, is van mening het het militantisme van de calvinisten, net als bij de Engelse puriteinen, een structurele en blijvende factor in de buitenlandse politiek van de republiek is. E.H. Kossmann, 'In praise of the Dutch Republic: some seventeenth-century attitudes' in: idem, *Politieke theorie*, 169-170, stelt dat het expansionisme alleen het gevolg was van de onzekerheid waarin de republiek in haar eerste jaren verkeerde. Het militantisme is voor Kossmann niet een structurele factor maar een verschijnsel van tijdelijke aard.
48. H. Smitskamp, *Calvinistisch nationaal besef van Nederland voor het midden der 17e eeuw* (Den Haag 1947) 19.
49. Gerlach, *Het proces*, 466.
50. Kossmann, 'In praise', 170-171.
51. J. Bakhuizen van den Brink en G. Hoenderdaal, *Jacobus Arminius 1560-1609: redevoeringen te Leiden* (Wageningen 1960) 11-16.
52. Nijenhuis, 'De publieke kerk', 334.
53. Hoenderdaal, 'Begin en Beginsel', 13-14; Nijenhuis, 'De publieke kerk', 334.
54. Hoenderdaal, 'Begin en Beginsel', 22-23.
55. Ibidem, 32.
56. J. Uytenbogaerd, *Tractaet van 't ampt ende autoriteyt eener hoogher christelicker overheydt in kerckelicke saecken* (Den Haag 1610) 11-17.
57. Uytenbogaerd, *Tractaet*, 67.
58. Ibidem, inleiding iii.
59. Ibidem, 129.
60. Ibidem, 65.
61. Tuck, *Philosophy and Government*, 155.
62. A.C.J. de Vrankrijker, *De staatsleer van Hugo de Groot en zijn Nederlandse tijdgenoten* (Nijmegen 1937) 92-100.
63. H. de Groot, *Verantwoordingh van de wettelycke regeringh van Holland ende West-Vriesland, midtsgaders eenigher nabuyrige provincien sulcks die was voor de veranderingh ghefallen in den jare XVI c. en XVIII (...) Met wederleggingh van de proceduren ende sententien, jegens den selven De Groot ende anderen ghehouden en ghewesen* (Parijs 1622, 4e druk) 27.
64. Tuck, *Philosophy and Government*, 164.
65. De Groot, *Verantwoordingh*, 2.
66. Ibidem, 14.
67. Ibidem.
68. *Nederlands Biografisch Woordenboek*, 658-660.

69. Vertaald uit het Latijn door Willem Goeree in 1683.
70. Tuck, *Philosophy and Government*, 169.
71. P. Cunaeus, *De republyk der Hebreen, of het gemeenebest der Joden* (Amsterdam 1683), inleiding.
72. Tuck, *Philosophy and Government*, 169.
73. S.B.J. Zilverberg, 'Gerard Brandt als kerkhistoricus', *Nederlands Archief voor Kerk-Geschiedenis, Nieuwe serie deel XLIX* (1968-1969) 41, 53-56.
74. G. Brandt, *Historie der Reformatie en andre kerkeleyke Geschiednissen in en omtrent de Nederlanden*, deel II (Amsterdam 1674) 562.
75. Brandt, *Historie* deel II, 563.
76. *Ibidem*, deel IV, 1044.
77. N. Tyacke, *Anti-Calvinists: The Rise of English Arminianism 1590-1640* (Oxford 1987), 7, 55; Hoenderdaal, 'Begin en Beginsel' 22.
78. Tyacke, *Anti-Calvinists*, 4, 51, 244.
79. *Ibidem*, 246.
80. Benjamin Carier, *A Treatise written by mr. doctour Carier* (Londen 1613), geciteerd in: Tyacke, *Anti-Calvinists*, 6.